

P. P. de Quay, *De genoegzaamheid van het natuurlijk gezond verstand. Prijsverhandelingen over godsdienst, zedenkunde en burgerlijke maatschappij in Nederland aan het einde der 18e eeuw* (Nederlandse, cultuur in Europese context. Monografieën en studies XIX. IJkpunt 1800-4; Den Haag: Sdu uitgevers, 2000, ix + 161 blz., ISBN 90 12 08953 0).

De Quay, die geschiedenis, wijsbegeerte en notarieel recht studeerde, schreef dit boek in het kader van het NWO-prioriteitsprogramma 'Nederlandse cultuur in Europese context'. Het wijsgerig klimaat in Nederland tijdens de Verlichting was al eerder beschreven door F. L. R. Sassen (1894-1971), maar deze hield zich uitsluitend bezig met academische teksten van hoogleraren aan de Nederlandse universiteiten en deed de rest af als oppervlakkig en van weinig historische betekenis. De meer populair-filosofische genootschapsliteratuur was om die reden altijd terzijde geschoven en tot nu toe niet in haar ideologische verband onderzocht. Toen in de achttiende eeuw onder invloed van de Verlichting de wetenschap populair werd, had dit ook zijn uitwerking op de wijsbegeerte. Vooral na 1750 zag een enorm aantal populair-wijsgerige brochures en boekjes het licht. Deze geschriften, die meestal een moraliserende strekking hadden, stelden allerlei zedenkundige en religieuze zaken aan de orde. De belangstelling hiervoor was groot, want de ontwikkelde burger maakte zich in toenemende mate zorgen over goddeloosheid en zedenbederf. Binnen de kerk, in sociëteiten en genootschappen, of gewoon in de huiselijke kring werd uitgebreid van gedachten gewisseld over christelijke normen en waarden en in samenhang daarmee de burgerlijke deugden en plichten. Verlicht-burgerlijke instellingen als het Stolpiaansch Legaat in Leiden, Teylers Godgeleerd Genootschap in Haarlem en de Maatschappij tot nut van 't algemeen schreven prijsvragen uit, die de discussie een breder karakter gaven.

Deze godgeleerde prijsvragen laten na 1750 een verschuiving zien van een rationalistisch-theologische naar een apogetisch-fideïstische opvatting. De door de rede beïnvloede metafysische godsbewijzen van onder meer Descartes, Leibniz, Wolff en Newton werden aanvankelijk door vrijzinnige én orthodoxe Nederlandse predikanten erkend als basis voor het wezen van God. Met name de Stolpiaanse prijsvragen laten dit zien. Deze cartesiaanse rede stuitte echter onder invloed van de empirische Engelse benadering en de 'vroeg-romantische' Duitse tegenstand meer en meer op het probleem, dat de inhoud van de goddelijke openbaring te veel gerationaliseerd werd, waardoor het ware geloof in de verdrukking kwam.

Vooral Teylers Godgeleerd Genootschap keerde zich af van de rationele wijsbegeerte, die men onverenigbaar vond met de verkondigingen in de bijbel, waarin de nu eenmaal niet te beredeneren goddelijke openbaring centraal staat.

Ook de zedenkundige kwestie vonden veel christen-filosofen moeilijk te rijmen met rationele bespiegelingen. De prijsvraag betreffende het probleem in hoeverre de zedelijke grondbeginselen hun waarde aan de godsdienst ontlenden, bracht heel wat pennen in beweging. Hoewel er algemene overeenstemming was over de idee volgens Hutcheson, Hume en Smith, dat ieder mens een ingeschapen gevoel voor moreel heeft, bleef een merendeel ervan overtuigd, dat de bijbel de basis is van de christelijke zedenleer.

Hierop volgde de vraag van het Stolpiaansch Legaat of zo'n in de openbaring gewortelde zedenleer wel aansloot bij de beginselen van een burgerlijke maatschappij. Onder invloed van *philosophes* als Jean Jacques Rousseau en Lord Bolingbroke vonden sommigen dat de in het evangelie verkondigde christelijke plichten niet strookten met de wereldse belangen van burgers, maar toen de Franse Revolutie radicaler werd en de politieke tegenstellingen binnen de Republiek verarring en onrust zaaiden, werden alle partijen gaandeweg behoudender en kwam men tot de conclusie dat voor een gezonde burgerlijke maatschappij de krachtige invloed van 'godsdienstige begrippen en praktyken' onontbeerlijk was.

Dezelfde overtuiging had ook de vernieuwingsgezinde Maatschappij tot nut van 't algemeen, die haar leden aanspoorde brochures te schrijven voor de gewone man ter bevordering van godsvrucht, christelijke deugdzaamheid en gezelligheid, om zo een evenwicht te vinden tussen godsdienst en maatschappij. De wetende mens had de taak de onwetende te behoeden voor dwaling, omdat dit essentieel was voor een gelukkige samenleving.

De Quay, die in 1994 en 1995 deel uitmaakte van de onderzoeksgroep IJkpunt 1800, meende dat dit juist in zo'n periode van maatschappelijke en politieke omwentelingen en toenemende secularisatie een interessant beeld zou kunnen opleveren. Dat is volkomen terecht gebleken. Het boek is zeer overzichtelijk geschreven en onderverdeeld in veel subhoofdstukken — misschien de notaris in hem? — waarin de discussies en de invloeden op de denkwijze van de deelnemers aan de prijsvragen uitgebreid aan de orde komen. Ook de Europese context komt duidelijk naar voren: de Nederlandse christen-wijsgeren lieten zich graag door Europese filosofen inspireren, maar ze lieten zich toch vooral leiden door hun eigen protestantse levensbeschouwing.

Rose Marie Schenkels

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

M. de Vroede, *Meesters en meesteressen. Een sociale geschiedenis van de leerkrachten lager onderwijs in België, I, Het Ancien Régime* (Symbolae. Facultatis litterarum Lovaniensis. Series B XIV; Leuven: Universitaire pers Leuven, 1999, 288 blz., Bf 1.200, ISBN 90 6186 999 4).

Als De Vroedes studie iets duidelijk maakt, dan is het wel dat de Belgische leerkrachten in het *Ancien Régime* een heterogene groep vormden. Al was lager onderwijs tegen het einde van de achttiende eeuw zowel in de steden als ook op het platteland een algemeen voorkomend fenomeen, tussen de mannen en de vrouwen voor de klas bestonden grote verschillen. In de steden valt een bonte mengeling waar te nemen van legale en illegale schoolmeesters, van kostschoolhouders en huisleraren, van diverse soorten religieuze- en lekenmeesteressen. Tegen mijn verwachting in telde de beroepsgroep veel meer vrouwen dan mannen (een verhouding van 5:1 lijkt niet uitzonderlijk te zijn geweest), wat kwam door het grote aantal zogenaamde werkmeesteressen, vrouwen die meisjes een handwerk leerden — kantklossen bijvoorbeeld. Op het platteland waren meesteressen veel zeldzamer, al kwam schoolhouden door vrouwelijke religieuzen en lekenvrouwen er wel voor. Onder de mannen die hier het beroep uitoefenden, zijn zowel seculiere priesters als lekenmeesters aan te treffen.

Om van zo'n diffuse beroepsgroep een sociale geschiedenis te schrijven, moet een auteur feilloos de weg weten in het verleden van het onderwijs. Maurits de Vroede is zo iemand. Als nestor in het internationale veld van onderwijshistorici beschikt hij over een fenomenale kennis en een groot inzicht met betrekking tot het onderwerp. De positie van leerkrachten vormt slechts één van zijn aandachtspunten. Eerder al publiceerde hij samen met anderen een boek over onderwijsgeveenden in de twintigste eeuw¹. Met *Meesters en meesteressen* gaat hij verder terug in de tijd. Naast het hier besproken eerste deel waarin de achttiende eeuw centraal staat, verscheen inmiddels een tweede dat de Franse tijd behandelt²; een derde deel over de negentiende eeuw is in voorbereiding.

De gegevens voor deel I ontleende De Vroede aan talrijke, veelal regionale studies en aan gedrukte bronnen. Ook verrichtte hij aanvullend archiefonderzoek, met name naar centrale